

Amerikai diplomaták feljegyzései Mindszenty József bíboros követségi menedékének idején

Menedékben. Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról, 1957–1970. Dokumentumgyűjtemény. Válogatta, az előszót írta és a dokumentumokat jegyzetekkel ellátta Deák András Miklós, Somorjai Ádám, Zinner Tibor. Bp., Magyar Napló.

Nem könnyű recenziót írni egy olyan nagy vállalkozásról, amely sok éves munka eredménye, s amit több, szintén fontos, Mindszenty bíboroshoz köthető könyv előzött meg. A recenzens általában azzal a szándékkal kezdi munkáját, hogy az előtte levő kötetet minden oldalról megvizsgálja, s rámutasson nem csupán a pozitívumokra, hanem esetleges gyengeségeire is. Esetünkben azonban néhány stiláris hibát – leginkább anglicizmust – leszámítva, nehéz hiányosságokat felsorolni e vaskos munka kapcsán. Mindebben nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a kutatásban és a szöveggondozásban részt vevő csapat, így Balogh Margit és mások segítő munkája, akik hozzájárultak a Somorjai Ádám és a bevezető tanulmányt jegyző Zinner Tibor teljesítményéhez. Harmadik szerzőként a fordítást végző, s óriási diplomáciai tapasztalatait mobilizáló Deák András Miklós nevét szükséges megemlíteni, aki „A fordító gondolatai” című bevezető írásában számos olyan mozzanatra hívja fel a figyelmet, ami egy kevésbé szakmabeli fordítónak fel sem tűnt volna.

Kötetünk központi alakjának, Somorjai Ádámnak a munkásságára, ezen belül főként Mindszenty József esztergomi érsekkel kapcsolatos kiadványaira, tanulmányaira külön is szükséges utalni, ma már megkerülhetetlenek azok számára, akik érdeklődnek a bíboros életműve iránt. A kitartó anyaggyűjtés célja is egyértelmű: nem feltétlenül egy új, több kötetes monográfia áll figyelmének középpontjában, hanem a kardinálishoz köthető források, dokumentumok megjelentetése, aminek segítségével az olvasó maga alkothat ké-

pet Mindszenty József személyiségéről. A 33 ívnyi válogatás az Amerikai Egyesült Államokban őrzött, nem magyar nyelvű levéltári források mintegy ötödét adja közre. A 336 számozott – alapos jegyzet-apparátussal ellátott – dokumentum nagy hányada több iratot, azaz levélváltásokat is tartalmaz.

A közelmúltban lehetőségem volt Somorjai Ádám két kisebb könyvéről ismertetőt készíteni,¹ és az egyik – *Az ügyeletes tiszt kézikönyve* – bemutatásakor leírtam hiányérzetemet, hogy egy ilyen alig-alig jegyzetelt kiadvány a nagyon sok ismeretlen adat miatt a korszakot nem ismerő számára kevésbé érthető. Akkor még nem tudtam, hogy az ügyeletes tiszt kézikönyve hamarosan része, kiindulópontja lesz a most tárgyalandó kötetnek is. Somorjai Ádám így ír erről szerkesztői előszavában: „A budapesti amerikai követségi anyagban érdeklődésünket fölkellette a Duty Log”, amely az amerikaiak számára fontos eseményeket rögzítette arról, hogy „mi a halaszthatatlan teendő akkor, ha a bíboros olyan időpontban tesz rendkívüli kezdeményezést, amikor az apparátus nem tartózkodik a követség épületében, és az

1 Két könyv Mindszenty József bíboros környezetének forrásaiból. *Levéltári Szemle*, 2020, 1. szám, 83–92 (Somorjai Ádám OSB: Duty log. Cardinal Mindszenty in the American Legation at Budapest – *Az ügyeletes tiszt kézikönyve. Mindszenty bíboros az amerikai követségen, 1956–1971.* Pannonhalma, 2018, 212 p.; Somorjai Ádám OSB: Nuove fonti per la Causa Mindszenty nelle carte Casaroli. – *Újabb Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában, 1962–1995.* Budapest, 2017, 146 p.)

ügyeletes tisztnek magára hagyva kell cselekednie. [...] Ezért [a bíboros] személyére és levelezésére vonatkozóan minden fontos és idáig figyelmen kívül hagyott információt dokumentál ez a kézikönyv” és „betekintést enged az amerikai diplomaták szempontjaiba egymás közti kapcsolatot tartására. Kutatásunk során adódott a következő lépés, amelynek eredménye ez a kötet.” A gyűjtemény alapját tehát a *Kézikönyv* adja, s a bevezető írásokat követően ezt olvashatjuk először, amit kronológiai sorrendben követnek a követségi diplomaták jelentései, elemzései a bíboros tevékenységéről, gondolkodásáról a vele kapcsolatos eljárásrendről. S ebben az értelemben a források mintegy magyarázatai az ügyeletes tiszti jelentések száraz, táviratszerű tömondatainak. A *Duty log* tehát ebben a kötetben válik teljessé és érthetővé a laikus olvasó számára is.

Ez a „napló” arra szolgált, hogy „a hivatalos órák után a követség épületében maradó ügyeletes diplomata akcióképes legyen, ha szolgálati ideje alatt valami történik a bíborossal”. Ne várjunk hosszú, szabatosan megírt jelentéseket: itt csak olyan rövid, száraz feljegyzésekkel találkozhatunk, amelyek a követség munkatársai, de akár az amerikai külügy számára napi szintű jelentőségűek voltak. Ilyen pl. a változás a gyóntató személyében, ki látogatta meg, mi a teendő egy hirtelen fellépő probléma esetén, ha csak az ügyeletes diplomata érhető el. A napló bevezető részében leírtak alapján pontosan követhetők a bíboros családjának tagjai, ki mikor született, halt meg, lánytestvéreinek gyermekei mikor látogatták meg, kik a felelős személyek a State Departmentben, kit kell értesíteni veszélyhelyzet esetén. Ugyancsak itt található az az biztonsági utasítások, hogy mi a teendő akkor, ha a bíboros „kisértálna” az épületből, vagy ha elhagyná az országot. Ezekre a helyzetekre pontos eljárásrend készült, amit szigorúan be kellett tartani.

Az ügyeletes tiszt rövid megjegyzései jelzik Mindszenty bíboros kettős rab életét.

Visszatükröződnek a különböző Kádár-kormányzathoz kötődő nyilatkozatok, illetve azok a tények, hogy nem engedik el édesanyja temetésére, nem mindig fogadhatja rokonait, nem mehet el a pápaválasztó konklávéra.

A feljegyzések egyúttal utalnak az egyes követségi álláspontokra, esetleges félreértelmezésekre is. Pl. az 1962. március 26-án azt, az utóbb minden alapot nélkülöző feltételezést olvashatjuk: „lehetséges, hogy a bíborosra is kiterjed a magyar kormány amnesztiája”.

A kötet tehát a naplóban olvasható száraz tényeket bontja ki, s a korábban már megjelent amerikai diplomáciai levelezés, illetőleg Mindszenty bíboros különböző helyekre írt – címzettek eléré avagy visszatartott – leveleinek követségben belüli háttérkörülményeibe enged betekintést. A Magyarországon szolgáló diplomaták és felső kapcsolataik tapasztalatainak s ezek alapján kialakított véleményüknek a teljes spektruma az olvasó elé tárul. Ezáltal érthetővé válik az amerikai diplomácia működési rendje, ami nem csupán Budapesten működött hasonló módon.

Amint arra Deák András Miklós fordítói megjegyzései utalnak, munkájukat a kelet-európai gyakorlattól teljesen eltérő hivatali magatartás határozta meg, azaz az egymás alá, fölé rendelt vezetők – államtitkárok, igazgatók, nagykövetek – mindig nyitottak egymás gondolataira, felvetéseire, és minden esetben megfontolják a másik fél érveit, logikáját. Ez a működési rend is hozzájárult ahhoz, hogy a bíboros mindig a lehető legudvariasabb kiszolgálást kapta, ami enyhített bezártságán. A kényszerű rabság ellenére teljes szabadságot élvezett a követség épületén belül. Az amerikai diplomaták nem korlátozták abban sem, hogy milyen műveket olvasson a külképviselet könyvtárában. Sőt kérésére előfizették a Magyar Szocialista Munkáspárt kiadásában megjelenő magyarországi megyei lapokat: a bíboros kíváncsi volt arra, milyen vidéki híreket közvetítenek. Az iránta megnyilvánuló nagy tiszteletet

jelzi az is, hogy pl. Martin J. Hillenbrand nagykövet 1967. október 23-ai első munkanapján azonnal bejelentkezett hozzá. Az sem merült fel, hogy a bíborosnak át kellene adnia lakóhelyét, ami történetesen a mindekorai követ kétszobás irodája volt.

A dokumentumok arra is utalnak, hogy az Amerikai Egyesült Államok diplomatái nem mindig értették a Vatikán gondolkodásmódját és belső működését. Csak évekkel később ismerték fel (erre a budapesti ügyvivő egyik 1965. szeptemberi jelentése utal), hogy „a Vatikánnak nincs nagy hatalma arra, hogy befolyásolja a bíboros döntéseit” (501).

Fontos kérdés, hogy milyen témaköröket dolgoznak fel a kötet forrásai. A „Duty log” feljegyzéseinek tematikája erre jó fogószót nyújt, ami a kor változatos történeti háttérének ismeretében még inkább érdekessé teszi a diplomaták feljegyzéseit, jelentéseit. Mint azt Zinner Tibor írja: „Oly korban lett Magyarország menedéket kapott prímása a budapesti misszió váratlan ’vendége’ hosszú-hosszú éveken keresztül, amikor az ismert nemzetközi konfliktusok a nagyhatalmak vezetőit, nem kis mértékben az Amerikai Egyesült Államok külügyi tárcájánál dolgozó szakpolitikusokat a szokásosnál is felelősségteljesebb politizálásra készítették. Elég itt csupán az ismert történelmi események jelzésszerű említése: a U-2-es amerikai kémrepülőgép lelövése a Szovjetunió felett, a berlini fal felépítése, a kubai válság, az amerikai elnökkel szemben elkövetett gyilkos merénylet, a vietnami háború, a nyugat-európai diákmozgalmak erjedése, a ’prágai tavasz’ eltiprása és így tovább” (34).

A közzétett levéltári források afféle sajátos összegzést adnak, vállalva egyúttal a mazsolázás, a szemezgetés, illetve az esetenkénti rövidebb-hosszabb idézgetés, összefüggések jelzésének ódiomat is. A szerkesztők mindezt nem szokványos módon teszik, hanem néhány témakört – például a szent korona és az emlékiratok sorsának, avagy ezek kapcsolatának alakulását – kiemelve az időrendből, ugyanak-

kor az arra vonatkozó közzétett teljes dokumentációt nyomon követve.

Az igazságosságot hangoztató, sokszor hezitáló esztergomi érsek helyzetéből adódóan – az Apostoli Szentsek és Washington külpolitikájától – eltérő módon érzékelt a folyamatokat. Magatartása, az amerikai menedékben maradás vállalása saját szerepének történelmi magyarázatán alapult. Másfelől tudjuk azt is, hogy miért és hány alkalommal kívánt távozni a követségről. Ez utóbbiak közül az 1967 őszi a legismertebb – a kötetben is gazdagon dokumentált –, amikor az Amerikai Egyesült Államok első nagyköveteinek Budapestre érkezése ellen kívánt tiltakozni, és csupán a pápai tiltásnak engedelmessé maradt a Szabadság téri épületben.

A diplomaták világosan látták a bíboros helyzetét, amit pl. az ideiglenes ügyvivő már 1957 novemberében közölt Washingtonnal: „a bíboros nagyon körülhatárolt és frusztrált életet él. Nem lehet arra számítani, hogy mindig a legjobb humoránál lesz. Sőt, tényszerűen igaz, hogy rendkívül türelmes és nyugodt természetű [ember]. Ugyanakkor téves felfogása van a követség »vendégként« élvezett helyzetéről, illetve a State Departmenttel, a külügyminiszterrel és az elnökkel való kapcsolatról. [...] Meglehetősen makacs öregember, aki nem könnyen változtat a nézetein” (211).

A kötet, ha úgy tetszik, egy ember élet-történetén keresztül mutatja be egy kis alárendelt ország vezetésének és a világpolitikának az összefüggéseit, a nagypolitika minden rezdülése visszatükröződik egy kétszobányi területre bezárt személy sorsában. Jól látható az a háromszögmint leírható viszonyrendszer, amelynek kényszerű középpontjában élt tizenöt évig Mindszenty József. Az Egyesült Államok, a Vatikán és a fogva tartó hatalom, a Kádár-rendszer stratégiai vagy csak taktikai kérdései mellett a bíboros különböző ügyekben írt tiltakozó levelei – a korona visszaadása elleni tiltakozása, kisebbségi kérdések, egyházmegyei átalakítások –

inkább kiegészítő elemként szerepeltek, még ha ő ezeket súlyponti kérdésnek is tekintette.

A bíborosnak a Vatikánnal szemben tanúsított magatartása, úgyszintén ebben a viszonyrendszerben válik érthetővé. A fegyelmezett főpap nem fél kimutatni rosszszallását amiatt, hogy a Szentszék szoba állt a kommunista rendszer képviselőivel. Agostino Casarolinak, a Rendkívüli Egyházi Ügyek helyettes államtitkárának is kifejezte nemtetszését budapesti útjai alkalmával. 1963. május 8-ai találkozása után a szentszéki diplomata az amerikai ügyvivővel is beszélgetett: Casaroli szerint a „látogatás nagyon hasznos volt a Vatikán számára, és remélhetőleg Mindszenty számára abban, hogy érzékeli a jelen helyzet realitásait. Casarolit, miközben a Mindszentyvel való találkozása és kezelésének a nehézségei kijózanították, a probléma nem taglózta le. Mivel meg van győződve arról, hogy a probléma megoldása az egyház jóléte számára alapvető, úgy tűnik, hogy azt Casaroli mint súlyos, de nem szükségképpen leküzdhetetlen feladatként közelíti meg” (396).

Ugyanide tartozik, hogy 1964. szeptemberi látogatásakor Casaroli átadta a bíborosnak a magyar–vatikáni részleges megállapodás szövegét és az 1963 májusától folytatott megbeszélések összefoglalóját. Erről a követség is tudomást szerzett, ami az ideiglenes ügyvivő szerint „egybevágna a Vatikán azon erőfeszítéseivel, hogy elérje: a bíboros működjön együtt a saját és az egyház problémáinak általános megoldása érdekében” (460).

Lényegében nem bízott a vatikáni diplomáciában, s amikor komolyan felmerült távozása, csak Franz König bécsi érsek személyét fogadta el, túlbecsülve a bécsi bíboros lehetőségeit. Mint az a nagykövetségi első titkár beszámolójából kiderül: „Nyomatékosan megismételte: nem óhajt olyan vatikáni küldöttekkel együtt távozni, akik tárgyaltak a Kádár-rezsimmel, amelyet most éppen úgy törvénytelennek tekint, mint tizenegy évvel ezelőtt” (582).

A követség diplomatái természetesen tudták, hogy mi lehet a bíboros szándéka König érsek bekapcsolásával. Mint az ideiglenes ügyvivő írta a State Departmentnek szóló táviratában: „megkérdeztem a bíborostól: igazából mit gondol, mit tehet érte König? [...] Azt mondta, úgy véli: a bécsi bíborosnak van egy kis reménye arra, hogy a magyar rezsim megengedi neki, hogy kocsival kivigye őt Magyarországról Bécsbe. Azonban felismerte, hogy Kádár szívesebben látná őt Rómában, a vatikáni küldöttek felügyelete alatt, ott, ahol könnyebben el lehet hallgattatni” (579).

A kötetből világosan látszik, s ezt már 1957. tavaszán tudták az amerikai diplomaták, hogy Kádárék elégedettek voltak „a bíboros jelenlegi státuszával, amely nem ártalmas a magyar kormánynak, miközben nem kielégítő és kellemetlen a menedéket élvező vendégnek és a házigazdájának. Úgy tűnik, hogy ezt a feltételezést megerősítik Kádárnak Nagy volt miniszterelnökről tett ezt követő megjegyzései, akiről az idézetek szerint kijelentette: »miként Mindszenty, Nagy jól van ott, ahol most tartózkodik«” (177). Kádár, véleménye később sem változott, mint azt egy 1964. októberi sajtóinterjú után készült ügyvivői távirat tanúsítja: „a magyar kormány számára nincs jobb megoldás annál, mint hogy a bíboros ott marad, ahol most van. Ha fogságban lenne, mondta Kádár, Mindszenty mártír lenne; ha pedig szabadlábban, a magyar kormánynak gondja akadna vele; és ha a Vatikánban lenne, továbbra is reakciós maradna. [...] miközben Mindszenty továbbra is nagyon komoly probléma a Vatikán számára, a magyar kormánynak többé már nem jelent belpolitikai gondot” (469).

Kádár összes megnyilvánulását figyelték az amerikai diplomaták, s érzékelték annak a szándéknak a túlzott hangoztatását, hogy a Mindszenty-ügy „nem fontos”. Nyilatkozó kormánytagjai, külügyi képviselői lényegében ugyanezen propagandaszólam szerint működtek. Elég csak Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes-

nek az amerikai kongresszus tagjai előtt 1964 decemberében Mindszenty bíborosról tett nyilatkozatára utalni: „a magyar kormány nem véli úgy, hogy Mindszenty bíboros ma fontos szerepet játszana. Politikailag 'halott' ember. Nem foglalkozunk vele” (478).

A kötet forrásai egyértelműen tanúsítják, az amerikai diplomácia világosan látta a magyar politika súlypontjait, és soha nem tévesztette szem elől a magyar-amerikai kapcsolatok fejlesztésének elsődlegességét, a Mindszenty-kérdést ennek alárendelt részeként vizsgálta. Személyének fontosságát azonban pontosan jelzi Alfred Puhán budapesti nagykövet 1970. szeptember 22-ei levele, amelynek gondolatai minden bizonnyal hozzájárultak a bíboros egy év múlva bekövetkező kiengetéséhez, s nemcsak az amerikai, hanem a többi szereplő belső gondolkodását is kimozdították a holtpontról a korona és a bíboros ügyében. Eszerint „nem vagyunk, és nem is szabad közvetlenül érintett felekké válnunk a bíborosról folytatott bármilyen tárgyalásokban, amelyeknek közte,

a Vatikán és a magyar kormány közötti ügynek kell maradniuk. Ugyanakkor, miután a bíboros 14 éve a mi területünkön tartózkodik, az nem állítható, hogy a jövőjében nem játszunk majd semmilyen szerepet. Régóta érzem úgy, hogy a megfelelő feltételek megléte esetén lenne értelme annak, hogy amolyan bábáskodó vagy katalizátor szerepet játszassunk, és ezáltal elérjük a bíboros sorsának és a korona visszajuttatásának a megoldását. [...] el kell érniük, hogy a magyarok eltöprengjenek [e két tétel] kapcsolatán, és levonják a megfelelő következtetéseket, bármit is szeretnének a Vatikánnal kezdeni, vagy amit esetleg a Vatikán kezdene velük, miközben mi megmaradnánk a jól kialakított semleges álláspontunkon” (743–744).

A kötetet alapos tájékoztató mellékletek egészítik ki, amelyek segítő fogódzót nyújtanak nemcsak a szakmai olvasóknak, hanem a laikus érdeklődők is. Jó szívvel ajánlom e nagyszabású kiadványt azoknak, akik Mindszenty bíboros sorsa mellett az őt körülvevő politikai környezet összefüggései iránt érdeklődnek.

Ólmosi Zoltán

ÓLMOSI ZOLTÁN (1953) a Magyar Nemzeti Levéltár nyugállományú főlevéltárosa, jelenleg a Habsburg Ottó Alapítvány munkatársa. Legutóbbi kötete (Kocsis Piroskával közösen): *Habsburg Ottó és az államhatalom. Levéltári források az utolsó magyar trónörökösről* (Corvina, 2020).